

Fy för dansken!

Identitet, kyrka och nationalism i svensk medeltid

Martin Berntson, universitetslektor i religionsvetenskap

Det är inte alltid lätt att vara dansk i Sverige. Detta fick munken Oluf bittert erfara. Han var år 1460 utsänd av det danska moderhuset för den nordiska johannitprovinsen för att fungera som prior vid en av denna ordens mest avlägsna utposter: johannitklostret i Eskilstuna. Detta kloster låg helt klart i ordensprovinsens periferi. Likväl fanns det skäl att visa klostret aktning. Det hade inrättats redan omkring 1180, och hörde därmed till de äldsta klostren i det svenska riket. Därtill förvaltade klostret relikerna efter den helige Eskil, också känd som ”Södermanlands apostel”, och var därför populärt som vallfartsort för såväl sörmlänningar som andra botgörande invånare i Sverige. Måhända var Olufs förväntningar inför det förestående uppdraget som prior högt ställda. Troligen var han ändå lite misstänksam mot Eskilstunabröderna. De svenska munkarna var nämligen kända för att vara aningen hetlevrade gentemot sina danska överordnade. Tre år tidigare hade den danske priorn Johannes Nielsen sänts till Eskilstuna, men blivit fördriven från klostret tillsammans med sina två tjänare.

Kanske anade Oluf att han skulle komma att få dela Johannes öde. En tid efter sitt tillträde blev förvisso även Oluf utdriven från Eskilstuna, och denna gång använde de svenska bröderna vapenmakt för att bli av med dansken. Oluf tvingades söka skydd i en närbelägen kvarn, vilken snart blev belägrad av beväpnade johannitmunkar, som fångade in och sårade honom. Dessutom sägs de ha dödat en av hans tjänare.

Det är knappast förundrande att danskarna efter dessa två tilltag från de svenska brödernas sida såg sig föranledda att en tid senare författa en klagoskrift till sin högsta ort, nämligen generalkapitlet på Rhodos. Den kändedom vi har om de svenska johannitmunkarnas upptåg är hämtad från denna klagoskrift, och den bör läsas med källkritiska glasögon. Flera frågor inställer sig när vi betraktar det beskrivna händelseförloppet. Var verkligen

de svenska brödernas så brutala i sin framfart? Och vad var egentligen skälet till att de danska priorerna avvisades? Handlade det om att munkarna i klostret i Eskilstuna ville sköta sina egna affärer utan inblandning från högre ort? Eller handlade det kanske om mer ideologiska aspekter? Avvisades kanske de båda priorerna just därför att de kom från Danmark? Flera forskare har menat att så faktiskt kan ha varit fallet. Klostret i Eskilstuna hade nämligen goda kontakter med riksföreståndaren Sten Sture, som allt som oftast bedrev en politik som tycks ha syftat till att hålla dansk kungamakt från det svenska riket. Enligt detta perspektiv förhöll sig således johanniterna lojala till det unionskritiska partiet i Sverige.

Nationalism eller ”nationellt medvetande”?

Många historiker har under de senaste tre decennierna gjort gällande att det vi kallar ”nationalism” egentligen är ett påfund som hör den moderna tiden till. Benedict Anderson har i ett inflytelserikt arbete talat om ”nationen”, som han kallar en ”föreställd politisk gemenskap”, såsom framvuxen i Europa mot slutet av 1700-talet. Andra historiker menar dock att även om nationalism i vår tids mening kanske växte fram först i modern tid, fanns det ända sedan medeltiden likväl någon form av ”nationellt medvetande” som kunde innefatta en känsla av tillhörighet i en nation eller ett folk, med rötter i – i alla fall vad man ansåg vara – ett avlägset förflutet. Den franske historikern Marc Bloch menar att det i Frankrike och Tyskland redan omkring år 1100 fanns ett väl utvecklat nationellt medvetande.

Det har även framförts att medeltidens människor – liksom dagens – kunde inneha flera olika identiteter. Utöver att identifiera sig som landbonde i Västergötland, kunde en person kanske även identifiera sig som såväl ”svensk” som delaktig i den frälsningshistoriska gemenskap som den katolska kyrkan erbjöd. Medeltidens människor kunde således vara delaktiga i ett flertal – mer eller mindre föreställda – gemenskaper: släktklaner, gillen, kyrkan, nationen etc.

Särskilt komplicerad blir bilden om vi fäster uppmärksamhet på den svenska kyrkoprovinns. Dess gränser var nämligen inte identiska med det svenska rikets gränser. Utöver hela det dåtida Sverige, innefattades i provinsen även Gotland (som i politiskt avseende mestadels hörde till Danmark) i Linköpings stift, och Jämtland (som i politiskt avseende tillhörde Norge) i Uppsala ärkestift. Dessutom var de många klostren i riket tillhö-

riga ordnar som bildade intrikata nätverk över hela Västeuropa, inte sällan med moderhus nere i Sydeuropa. Samtliga biskopar – och egentligen hela kyrkoprovinsen – stod därtill i en gemenskap vars centrum fanns i Rom.

Från 1450-talet rådde en påtaglig obalans inom Kalmarunionen (som hade inrättats 1397), inte minst genom att det fanns två personer som gjorde anspråk på kungamakten i Sverige: den danske kungen Kristian av Oldenburg och den svenskfödde Karl Knutsson Bonde. I maj 1470 antog Karl Knutssons systerson Sten Sture titeln riksföreståndare, och kom snart nog i konflikt med Kristian, som alltjämt gjorde anspråk på den svenska kronan. Genom ett inbördeskrig (där slaget vid Brunkeberg 1471 utgjorde en triumf för Sten Stures del) och genom att aldrig helt avvisa unionstanken, men samtidigt hindra att den återupprättades, höll han såväl Kristian som dennes son Hans från det svenska riket under åtskilliga år.

Kretsen kring Sten Sture kom att i propagandahänseende ge uttryck för en avoghet mot danskt och ”utländskt” styre. Denna propaganda tog sig olika uttryck. Det har gjorts gällande att det till minne av segern vid Brunkeberg resta monumentet över S:t Görän och Draken i Stockholms stadskyrka symboliskt framställer hur ”riddaren” (som anses bära Sten Stures drag) segrar över den danska ”Draken”, och därigenom räddar ”prinsessan” Sverige. Den anti-danska propagandan har också uttryckts på ett pregnant sätt i Sture-krönikan.

Om Sweriges men sig well betenkte
epther wtlänsk herre skulle the ey lenckte
Ty the holla Swenske för spee oc spott
och göre them mera onth än gott

Den anti-danska propagandan kom att överleva Sture-partiet, och utnyttjades flitigt under 1520-talet, och då inte bara av Gustav Vasa, som man i förstone kanske kunde tro, utan minst lika mycket av dennes motståndare. Under flera av 1520-talets uppror mot kung Gustav uttrycktes åsikten att denne varit alltför eftergiven mot danskar och tyskar, vilka ansågs komma in i riket och där ta över slott och inflytande på bekostnad av ”män med svenskt blod”. Gustav Vasa kom samtidigt att hänvisa till denna nationella medvetenhet då han försökte stilla upproren, och hänvisade då till att invånarna i riket inte borde strida inbördes, eftersom de ju alla var ”svenska män och en allmog”, och snarare borde hålla ihop gentemot rikets yttre fiender.

Johanniterna i Eskilstuna

Hur gick det då för munkarna i Eskilstuna? Jo, danskarnas klagomål tog skruv hos generalkapitlet på Rhodos, och en representant sändes omkring år 1470 till Skandinavien, och exkommunicerade faktiskt munkarna i Eskilstuna, med hänvisning till att de inte betalt sina avgifter till generalkapitlet. De svenska munkarna tycks dock inte ha brytt sig så mycket om denna exkommunicering, och de danska johanniterna uttryckte efterhand ett önskemål om att bli av med bördan att behöva ansvara för de svenska bröderna, som enligt deras uppfattning förföljde såväl det danska kungadömet som deras egen orden.

Huruvida Eskilstunabrödernas agerande verkligen byggde på en dansk-antipati, baserad på ett ”nationellt medvetande”, är svårt att belägga. Liknande exempel från övriga Europa visar emellertid att det inte var ovanligt att klostren strävade efter att framstå som lojala gentemot den sekulära övermakten. Klostren behövde militärt beskydd och var även i behov av generösa donationer från riksföreståndare, riksråd eller motsvarande. Denna ”Sverige-lojala” situation var heller inte unik för johanniterna. Liknande beteende gentemot de danska moderhusen kan vi finna bland franciskanerna och möjligen även hos dominikanerna och inom helgeandsorden. Om detta agerande byggde på ett verkligt ”nationellt medvetande” eller på opportunist och på viljan att hålla sig väl med den sekulära makten kan förstås diskuteras.

Sveriges skyddshelgons fest

Under senare delen av 1400-talet inrättades i den svenska kyrkoprovinsen en fest tillägnad det svenska rikets skyddshelgon. I festen uppmärksammades manliga helgon som Ansgar, Erik, Eskil, Sigfrid, och kvinnliga helgon som Birgitta och Helena (Elin) av Skövde (som ibland brukar betecknas som ”Västergötlands patronessa”). Beslut om firande av festen fattades vid ett provinsialkoncilium i Arboga år 1474. Festen tycks ha haft sitt ursprung i Uppsala ärkestift, och spreds under 1470-talet därifrån, för att snart firas även i Strängnäs, Västerås och Åbo stift. Festens exakta utformning kom att variera något mellan de olika stiftet. I Uppsala kom texten att revideras vid flera tillfällen. Det gjordes bland annat vissa tillägg av nya skyddshelgon. Efter att den heliga Birgittas dotter Katarina skrinlagts

1489 infogades hennes namn i uppräknigen av skyddshelgon, och några år efter att Skarabiskopen Brynolf Algotsson skrinlagts 1492 kom även hans namn att infogas i läsningarna.

Det har förekommit att såväl Sveriges skyddshelgons fest som kulten av Katarina och Brynolf Algotsson setts som uttryck för samtidens ”nationella strävanden” och som kritik mot Kalmarunionen. Inte minst den högst storslagna fest som inramade Katarinas skrinläggning, vid vilken Sten Sture i procession bar skrinet med Katarinas huvud fram till högaltaret i Vadstena klosterkyrka, har ansetts ha haft ”nationella” undertoner. Frågan är dock om det är så enkelt. Vid kopplingen mellan Sveriges skyddshelgons fest och spänningarna inom Kalmarunionen ställs vi nämligen inför två problem.

För det första innehåller texterna som lästes eller sjöngs under festen, som Alf Härdelin har påtalat, inga direkta uttryck för ”unionskritisk nationalism”. Vad som fokuseras är snarare den betydelse såväl utländska som inländska helgon, både kvinnliga och manliga, har haft för kristnandet i Sverige och landets inlemmande i den katolska gemenskapen. För det andra ställer jag mig frågan om den eventuella ”fosterländskhet” och det ”nationella” drag som vi möjligen kan finna i inrättandet av festen och i senmedeltidens svenska helgonkulturer nödvändigtvis måste ses som uttryck för unionskritik? En anslutning till unionstanken innebar inte nödvändigtvis ett ringaktande av det som gav uttryck för det svenska rikets självständighet och särprägel. I äldre historieskrivning finns en tendens att betrakta de adelsmän och biskopar som förespråkade unionen som opatriotiska och osvenska, och endast styrda av egen vinning. I nyare historieforskning har det snarare framhållits att kampen som ägde rum under senare hälften av 1400-talet inte i första hand handlade om en kamp mellan danskt och svenskt, utan snarare om en inrikespolitisk maktstrid. De svenska unionsvännerna tycks inte ha strävat efter att Sverige skulle undertryckas av danskarna, utan snarare efter att det svenska riket skulle styras av svenska stormän efter sina egna lagar, och sina egna intressen, men inom ramen för en samnordisk – fredsbevarande – union. Att bejaka en för den svenska kyrkoprovinsen gynnsam helgonkult behöver alltså inte med nödvändighet vara uttryck för en unionskritik.

Ett historiskt dilemma

Att studera det förflutna innebär, som den engelske kyrkohistorikern (och numera ärkebiskopen) Rowan Williams har påtalat, i stor utsträckning att sträva efter att finna en balans mellan skillnad och kontinuitet. Vi måste å ena sidan utgå från att aktörernas sätt att tänka, känna och motivera sitt agerande inte förändrats så mycket att vi inte kan föreställa oss vad människor i förfluten tid tyckte eller hoppades. Å andra sidan måste vi samtidigt alltid ha i åtanke att de människor vi analyserar inte hör moderniteten till, utan måste bedömas utifrån sina egna förutsättningar, och därvid inte dömas för hårt av våra egna värderingar. Det har ibland gjorts gällande att studiet av förfluten tids människor skulle vara att likna vid att resa till ett främmande land, där vi studerar de för oss främmande människor som bor där. Frågan är dock om det verkligen är så enkelt. Till ett främmande land kan vi resa, och ägna tid åt att tränga in i de aspekter vi inte förstår, och efterhand i bästa fall bli förtrogna med vad som skiljer vår eget samhälle från det vi studerar. Det är i ett sådant studium också ofrånkomligt att vi påverkar vårt studieobjekt. I det förflutna finns däremot alltid ett kvarstående drag av främlingskap som vi aldrig kommer åt. Denna balans mellan att erkänna det främmande och det likartade i det förflutna blir påtaglig vid studiet av den nationella medvetenhet som präglade de människor som under medeltiden levde i de trakter där vi själva nu framlever våra liv.

Jag vågar hävda att vissa invånare i det svenska riket vid medeltidens slut kunde identifiera sig som "svenskar", även om det säkerligen kunde variera bland landskap och samhällsklasser. Det bör samtidigt betonas att Sverige inte var samma sak för dem som för oss. Vad vi idag lägger in i en "svensk identitet" varierar mellan olika människor, kanske handlar det om tron på en välfärdsstat, demokrati, naturmystik, allemansrätt och en nostalgisk längtan ut till fåbodarna, eller kanske om folkhemmet och folkkyrkan? Vad som inrymdes i den svenska identiteten under slutet av medeltiden är ännu mer svårfångat, men helt klart är att det inte innehöll någon av de här nämnda aspekterna. Kanske rörde det sig främst om en föreställd politisk gemenskap, sammanhållen av några gemensamma lagar och sedvänjor. Det råder helt klart en viss skillnad mellan dåtidens och nutidens nationella medvetande. Och förhoppningsvis är attityden till danskar (och även andra) som idag gästar vårt land bättre nu än under medeltiden...?